

УДК 281.93 КР.

Змерзлий Б. В.

ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У КРИМУ В 1922 РОЦІ

В історії взаємовідносин радянської держави і церкви, проблема вилучення церковних цінностей до сьогоднішнього дня залишається однією із самих складних. З'ясувати, що послужило істиною причиною цього безпрецедентного по своїм масштабам явища, які наслідки цієї події, нам вдається тільки зараз.

Основною причиною вилучення церковних цінностей в радянські історіографії було прийнято вважати голод 1921 – 1922 р.: саме з метою порятунки голодуючого населення, якщо вірити більшовикам, відбувалася ця кампанія. Голод 1921 р. охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України. Ще зовсім нещодавно причиною голоду вважали також важке економічне становище країни, спад сільського господарства в зв'язку з I світовою і громадянською війнами, боротьбою проти іноземної і внутрішньої контрреволюції, кризою транспорту, а також природними чинниками – посухами 1920 і 1921 років. Але однієї з найважливіших причин голоду 1921 р. була політика продрозкладки і насильницьке вилучення продовольчих ресурсів із сіл, навіть тоді, коли запасів хліба не залишалося на посівну. Вже в умовах мирного будівництва ВКП (б) не могла, та й не хотіла відмовитися від цієї політики. Особливо згубною виявилася вона для України, викачування хліба з якої із кожним роком приймало усе більш загрозливі розміри. У умовах заборони ринкової реалізації надлишків зерна, селяни не були зацікавлені в його виробництві, і зменшували посіви. Посівні площі істотно зменшилися в Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях. Посуха 1920-1921 р. довершила справу. Державні органи і громадські організації не мало зробили для порятунку людей. Проте далеко не всі можливості і резерви були використані на той момент, коли держава вирішила вилучити церковні цінності, за рахунок яких і передбачалося закупити якусь частина необхідного зерна.

На нашу думку, голодомор початку 20-х р. ХХ ст. був привсedom для початку широкомасштабної політики по конфіскації матеріальних цінностей руської православної церкви. Нам здається що головними причинами цілеспрямованих дій більшовиків були наступні. По-перше, ідеологічно-атеїстична боротьба комуністів з церквою (бо спроба створити маріонеткову організацію за допомогою відтворення патріархату не вдалась). По-друге, підрив матеріального становища церкви. По-третє, люта ненависть до церкви як ідеологічної основи царату (бо стосовно іудаїзму та мусульманства таких організованих та безкомпромісних дій з боку більшовиків не спостерігається).

Російська Православна Церква (РПЦ) у Криму до моменту встановлення радянської влади на півострові, незважаючи на важкі роки Громадянської війни та інтервенції, продовжувала володіти значними матеріальними багатствами. Складовою частиною цього майна були не тільки земля і будівлі, сади і виноградники, крамниці і заводи, але й призначені для вчинення богослужінь священні предмети, зроблені з цінних металів, що часто також містили ті або інші дорогоцінні камені. Значні суми складали також і грошові внески, що належали монастирям та церквам, що знаходилися на рахунках різноманітних банків, товариств взаємного кредиту, а також папери державних позик і інші цінні папери. З початком кампанії по вилученню церковних цінностей, радянська влада, її керівні і виконавчі органи в першу чергу звернули свою увагу саме на ці матеріальні цінності.

Голод, що прийшов у Крим у листопаді 1921 р. і продовжувався до літа 1923 р., забрав багато людських життів. Так, приміром, у добовому рапорті за 22 березня 1922 р. черговий по міській міліції Сімферополя доповідав, що тільки в ніч із 20-го на 21 березня вивезено з “міста Сімферополя більш 500 трупів (не рахуючи малих дітей) [3, арк.31]”. Особливо тяжким було становище у селах, почастишали випадки людоджерства. По відомим нам даним у цей період померло від голоду в сільській місцевості 51 612 чоловік, а з міським населенням загальна чисельність жертв голоду в Криму доходить до 100 000 чоловік. За межі краю через голод було виселено 19 132 чоловік. Загальне число голодуючих на півострові склало 13 0769 чоловік [1, арк.70]. У цей же час загострилася кримінальна обстановка в республіці, жорстокі убивства і збройні здирства стали звичайним явищем цього періоду. Відомі також випадки стихійних народних хвилювань. Так, десятого березня 1922 р. у Карасубазарі на базарній площі юрбою, що зібралася, був розкрадений або знищений весь належний торговцям товар. На думку міліції це відбулося через голод [3, арк.28].

Які ж були причина цього страшного бідування в Криму? Економічне знекровлювання регіону і кризове положення, що створилося, із продовольством відбувалося з кількох причин. По-перше, це злочинна політика Кримського обкому РКП(б), що влітку і восени 1921 року за вказівкою ЦК неодноразово відхиляв пропозиції про визнання Криму голодуючим регіоном і перешкоджав припиненню вилучення з півострова останніх залишків продовольства. Пророзкладка, скасована по всій країні в березні 1921 року проводилась у Криму й у липні-серпні. До того ж, із Криму в Росію був відправлений весь врожай зернових 1921 року, у тому числі і 200.000 пудів сім'яного матеріалу [16, с.58]. По-друге, це перенасичення Криму військами. Так у Сімферополі, де в мирний час мешкало не більш 80.000 чоловік, а було розквартировано 120.000 солдат, що були на повному забезпеченні місцевого населення отже безладні “вилучення” продовольства більш походили на здирство [15, с.87-88]. По-третє, це жорстка конфіскаційна політика викачування продовольчих ресурсів із регіону за вимогою з Москви. Так навіть після того як 16 лютого 1922 р. ВЦВК РРФСР визнав Кримську АРСР голодуючим регіоном, замість допомоги сотням тисяч голодуючим і умираючим від голоду кримчанам Наркомпрод РРФСР зобов'язав Крим здати в 1922 р. 1,2 мільйона пудів хліба. При цьому заборонялося засівати поля до виконання продналогу [15, с. 59]. У результаті посівна кампанія в Криму була зірвана і голод тут продовжувався до літа 1923 р., тобто довше, ніж в інших регіонах СРСР. після страхітливостей цивільної війни і

надзвичайно жорстокого червоного терору і пограбувань, що нескінченно продовжуються, із боку розквартированих у Криму військ місцеве населення беззаперечно здавало все наявне зерно свідомо обираючи голодну смерть.

Отже бездарна, а по суті злочинна політика більшовиків в Криму (та в інших регіонах РРФСР) довела їх економічну неспроможність. Вони без будь яких докорів сумління переклали свою фактичне вирішення цієї проблеми на православне духовництво.

У цій складній обстановці в Криму починається компанія по вилученню церковних цінностей. З початком кампанії в Сімферополі, а також на місцях були створені комісії з вилучення цінностей. Цим комісіям рекомендовано було у своїй роботі керуватися інструкцією “Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться в користуванні груп віруючих” за підписом голови ЦК Допголу ВЦВК М.І. Калініна і комісара юстиції РРФСР А. Курського. Вона була розіслана всім Центральним Виконавчим Комітетам (ЦВК) автономних республік, облвиконкомам, губвиконкомам 7 березня 1922 р. І хоча до вилучення приступили практично негайно, сил у нової влади ще явно не вистачало. Про це свідчать звіти з місць і постійні вимоги республіканської влади закінчити вилучення до того або іншого терміна. Так, відповідно до постанови комісії з вилучення цінностей, передбачалося не пізніше 20 квітня закінчити цілком вилучення церковних цінностей на місцях, Відповідальність за виконання цієї постанови покладалося на голів окружних комісій [6, арк.16]. Очевидно в центрі деякі керівники ні мали найменшого уявлення про всю складність цієї роботи на місцях, або ж вони не виявляли до неї належного інтересу.

А проблем, пов'язаних із питанням вилучення церковних цінностей і так чи інакше гальмуючих роботу місцевих органів, було достатньо. Вимога центру про вилучення цінного майна, що знаходиться в храмах та монастирях, по інвентарних книгах далеко не завжди могло бути виконаним. Об'єктивних причин було декілька: зникнення багатьох цінностей у роки громадянської війни й інтервенції, численні випадки пограбування церков до і після видання декрету про вилучення церковних цінностей, а також те, що багато інвентарних книг не завжди правдиво відбивали наявність майна, що знаходиться в церквах, через недбале їхнє ведення. Про це, наприклад, свідчить акт, складений головою комісії з вилучення церковних цінностей Джанкойського округу Левченко, у якому, зокрема, констатується, що в поданій інвентарній книзі Георгієвської церкви м. Армянска, заведеною ще в 1897 р. Таврійською Консисторією, не значаться ні які цінності, за винятком ящика зі срібла для збереження святого миру, у зв'язку з чим встановити фактичну кількість цінностей у цій церкві не можливо [5, арк.51].

В деяких храмах вилучення проводилося по декілька разів. Це пов'язано, що комісії по вилучення не завжди жорстко підходили до вилучення усіх цінних предметів. Багато що тимчасово залишалось для проведення церковної служби. До того ж це дозволяло місцеві владі, в відповідь на вимоги центру, проводити додаткові вилучення.

Необхідно також відзначити, що відношення місцевого духовництва до вилучення церковних цінностей було далеко не завжди лояльним, а багато священиків зайняли і відкрито ворожу позицію, за що і були передані в руки ревтрибуналу. Так на підставі наявних матеріалів, за підсумками вилучення

цінностей, 5 листопада 1922 р. почалося слухання справи православного духівництва. Архієпископа Сімферопольського Никодима (Кроткова) обвинувачували в укритті найбільше цінних церковних предметів із своєї домашньої церкви. У провину архієпископу ставилося і те, що він нібито давав таємні вказівки духівництву, у зв'язку з чим значна частина пограбувань церков у той час була, по міркуванням властей, нібито інсценована самими священнослужителями. Деяка частка правди в цих обвинуваченнях була. Деякі дослідники акцентують увагу наукової громадськості на фактах фіктивних пограбувань храмів Криму у цей період, серед них і в Кафедральному соборі Олександра Невського [17, с. 90]. (На наш погляд благородні дії православного духівництва певними дослідниками тенденційно ставляться їм в докору). Ще кілька цікавих фактів. У 1923 р. НКВС та ДПУ Криму довели що настоятель Балаклавського Георгієвського монастиря ієромонах Іпполіт укрив від комісії по вилученню коштовностей більш 30 цінних речей [17, с.90]. Про це також побічно може свідчити і той факт, що 22 квітня 1930 р. у Сімферополі при перекопці зорової площадки в саді клубу сільхозробітників було виявлено 43 предмета церковного посуду з цінних металів [14, арк.43].

Процес над духівництвом тривав до 1 грудня. Архієпископ і його сподвижники були засуджені і присуджені до різноманітних термінів позбавлення волі. Цей процес, як і інші адміністративні міри Кримської влади були засновані на циркулярі, опублікованим у газеті "Известия" (№105 від 13 травня 1922 р.), що було доповненням до циркуляра №25 1922 р. і циркулярної телеграми №36 підписаної народним комісаром юстиції А. Курським. У ній зокрема говорилося, що поперших, в усіх випадках виникнення справ про розкрадання церковних цінностей потрібно уживати заходів до притягнення, під час виробництва попереднього слідства до кримінальної відповідальності, не залежно від фактичних здійсників злочинного діяння, всіх осіб, що по своєму юридичному або фактичному положенню були хранителями церковних цінностей. Навіть якщо не було достатніх даних до обвинувачення позначених осіб у співучасті і розкраданні, вони мали залучатися до відповідальності за недбалість і необережність у збереженні цих цінностей; по-других, одночасно з цим, тобто також під час виробництва попереднього слідства, до хранителів церковних цінностей від імені відповідного виконкому, що передав церковні цінності в користування віруючим, вимагалось подавати цивільний позов, причому підтримка цього позову на суді повинна покладатися на особливу особу що відряджається Губ'юстом; по-третьих, у відношенні тих справ, що на той час уже надійшли в суди, цивільні позови мали бути негайно пред'явлені в суд, що розглядав кримінальну справу, а якщо кримінальна справа вже була завершена, вимагалось пред'являти відповідні цивільні позови в цивільному порядку в народному суді [2, арк.23].

Базуючись на цьому циркулярі, НКВС Криму 4 вересня 1922 р. пише в Народний комісаріат юстиції (НКЮ), що священнослужителі релігійних культів своїми діяннями, спрямованими проти заходів радянської влади по вилученню церковних цінностей, завдали величезний матеріальний збиток, і для відшкодуванні цього збитку від імені держави повинний бути пред'явлений (відповідно до циркуляра НКЮ РРФСР від 28 березня 1922 р. №25) до винних цивільний позов.

Внаслідок викладеного НКВС просив НКЮ про термінове пред'явлення такого позову до духівництва сімферопольських храмів у зв'язку з майбутнім процесом. Зазначений позов супроводжувався списком церковних цінностей, що зникнули з храму по тим або іншим причинам [4, арк.49]. Як свідчать наступні документи цього періоду, прохання Кримського НКВС було почуто. Сьогодні уже відомо, що окрміліції було дане розпорядження про накладення арешту на майно засуджених, що залишилися на свободі, але в тієї або іншої ступені визнаних винними в зникненні церковних цінностей. До них також були пред'явлені цивільні позови на значні суми. Так, громадянину Полежаєву потрібно було внести 836 600 карбованців за курсом 1922 р., громадянину Корчагіну 403 000 карбованців [9, арк.600]. Крім того, позови на різні суми були пред'явлені 13 церквам Сімферополя.

На нашу думку такі дані у поєднанні з чисельними фактами добровільної здачі парафіянами та духівництвом значних сум на користь голодуючих та не одноразові прохання заміни вилучення коштовностей на рівноцінну кількість продуктів харчування (у чому їм було відмовлено), свідчать про намагання духівництва за будь яких обставин зберігти духовне надбання народу. А підстав піклуватися про його збереження було достатньо. Так, в загальному контексті вилучення церковних цінностей були не тільки згублені цінні ще й культурному та історичному відношенні культові коштовності та предмети, але і поряд з цим, через багате оздоблення вилучалися рідкі старовинні церковні книги, які в більшості випадків потім були варварськи згублені.

Повертаючись до самого процесу вилучення цінностей, необхідно відзначити і те, що багато церковних коштовностей пропадали також і з вини самої влади, про що свідчать деякі документи тієї пори. Роздивимося для прикладу тільки один випадок, 31 березня 1922 р. у Севастопольський фінвідділ була доставлена скриня з цінностями з Владимирського собору. Крім іншого, у складеному раніше акті, у цій скрині, значилися три Георгієвських емалевих хрести й один срібний. Але 22 квітня, при скресанні цієї скрині не виявилось двох хрестів – золотого з емаллю і срібного. Виправдовуючись місцева комісія по вилученню цінностей пише: “усі преси були цілі, але дно скрині, через її старість і вагу вантажу було відвалено на стільки, що утворилися щілини, через які можна було вийняти або загубити при доставці” [6, арк.3]. Крім того, у нас є підстави думати, що не усі вилучені церковні цінності дійшли до Держхрану. Про це можна судити по секретному циркулярі за №353, датованому листопадом 1923 р. і спрямованому завідуючими губернськими відділами управління і губернських прокурорів за підписом наркома внутрішніх справ Белобородова і наркома юстиції Курського. У ньому, зокрема, говориться, що, відповідно до надходячих у НКВС зведень, деякі комісії Послідголу і ВЦВК усупереч пункту 1 декрету ВЦВК від 20 лютого 1923 р., опублікованому в №46 “Известия” ВЦВК від 20 листопада 1923 року самостійно реалізують поступаючі до них цінності для вирішення місцевих потреб, не передаючи їх в органи народного комісаріату фінансів.

У загальному вилучення церковних цінностей у Криму було закінчено в другій половині травня 1923 р. Так, у Керчейському окрузі було вилучено срібла по місту – 1 пуд 38 фунтів 72 частки; із районів – 1 пуд 14 фунтів 24 золотника 44 частки; золота усього – 2 золотника 38 часток [7, арк.19]. У Євпаторійському окрузі було

вилучено до 18 травня 10 пудів 35 фунтів 62 золотника срібла [8, арк.37]. В Керчі разом з коштовностями були вилучені всі речі з міді. У Севастополі до 3 травня було вилучено перлини – 19 золотників 0.8 часток; золота – 11 золотників 0.8 часток; дорогоцінні камені 107 штук. Без огляду на вартість дорогоцінних каменів, приблизна оцінка вилучених цінностей рівнялася 9 531 305 000 карбованців у грошових знаках того періоду. Крім цього, парафіяни Севастопольських храмів передали в міський комітет помочі голодуючим такі суми: Грецької церкви 500 000 карбованців; Цвинтарної церкви 300 000 карбованців; Митрованевської церкви 170 000 карбованців; Лікарняної церкви 60 000 карбованців; Петро-Павловської церкви 1 007 000 карбованців і срібної російської монети 6 карбованців 70 копійок [12, арк.19]. Усього ж у 1922-1923 р. у Криму, відповідно до звітів церковного столу адміністративного відділу Центрального Адміністративного Управління (ЦАУ) Криму, було вилучено і відправлено в центр церковних цінностей: золотих – 1 фунт 29 золотників 25 часток; срібних – 140 пудів 9 фунтів 70 золотників; перлини – 23 золотника 38 часток; дорогоцінних каменів – 123 і 1/4 карата [13, арк.52]. Пізніше було відправлено ще 10 фунтів срібла. Продовжувалося вилучення сухозлітного золота і заміна предметів церковного посуду з цінних металів, залишених спочатку, на такі ж предмети зі звичайних металів [11, арк.9].

Найбільше вилучення церковних коштовностей у Криму було проведено 9 квітня 1922 року з храмів Херсонеського монастиря. Загалом було вилучено близько 100 речей, а також велика кількість коштовних каменів [17, с.91].

Але якщо цінності, отримані при вилученні, ще потрібно було реалізувати для одержання “живих” грошей, то внески що належали релігійним організаціям, здобути було значно простіше. Під час кампанії по вилученню цінностей Адміністративний відділ НКВС Кримської АРСР просив наркомат фінансів і усі фінвідділи в терміновому порядку повідомити йому зведення (відповідно до параграфа 18 загальної інструкції про порядок проведення в життя декрету “Про відділення...”) про всі що знаходилися, у день установа Радянської влади у Криму, ощадних касах і банках, як державних, так і приватних, що були в той час на території півострова, внесках грошових і в процентних паперах, а також іншого роду майна, що належало місцевим релігійним організаціям і їхнім колишнім відомствам. Причому з обов'язковою вказівкою, яке призначення має кожний внесок і кожне майно, а також де воно знаходиться в цей час. При цьому, якщо внески і майно ще не були перераховані в прибуток скарбниці, адміністративний відділ просив негайно перерахувати всі зазначені вище капітали в прибуток скарбниці, про що доповісти йому та народний комісаріат просвітництва і Державний контроль [4, арк.20].

Зараз складно прорахувати, скільки коштів загалом було отримано від цієї акції: адже свої рахунки в ощадкасах і банках, гроші, вкладені в різноманітні державні позики, мала кожна церква. От тільки деякі цифри, які характеризують тенденції та об'єми конфіскації:

Успенський Скит на 23 серпня 1919 р. у Сімферопольському товаристві взаємного кредиту мав на своєму рахунку 3109 карбованців 50 копійок, на рахунку Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку на 10 серпня 1919 р. – 4356 карбованців 16 копійок.

Пантелеймоновська церковно-парафіяльна школа при Преображенській церкві в Сімферополі на 1 квітня 1917р. мала в ощадній державній касі 27 250 карбованців.

Спасо-Преображенська церква на 10 квітня 1917 р. у державній ощадкасі мала 3000 карбованців (державна ощадкаса №424 при казначействі) [10, арк.1-20].

Підводячи результат кампанії по вилученню церковних цінностей у Криму, варто визнати, що вона не виправдала себе ні економічно, ні політично, ні морально-психологічно. Голодуєче населення одержало лише невеличку частину очікуваного хліба, були втрачені безцінні пам'ятники культури культового походження, а розгромлена церква в очах народу набула ореола мучеництва. Судові процеси, що пішли після проведення вилучення цінностей, не тільки обезглавили РПЦ у Криму, але і зуміли залякати деяку частину місцевого духівництва, що підготовляло в такий спосіб ґрунт для проникнення обновленського руху в Крим. Після підведення перших результатів кампанії її ідейні натхненники, бачачи слабку ефективність останньої – адже РПЦ не дивлячись ні на що продовжувала функціонувати – вирішили внести розкол у ряди церкви, обравши для цієї цілі так зване обновленське духівництво. І дійсно, фактичний перехід формальної церковної влади в Криму в руки обновленців припадає саме на цей період. Тому одним із головних результатів проведення кампанії по вилученню церковних цінностей у Криму і судових процесів, що відбулися після неї, можна вважати захоплення обновленцями формальної духовної влади в регіоні.

Таким чином ми приходимо до висновку, що голод не був головною причиною конфіскації церковних коштовностей. Нею була, чітка антицерковна та антирелігійна направленість дій радянської влади, яка в першу чергу обумовлювалась ідеологічною боротьбою більшовиків проти РПЦ, як масової та в ідеологічно-економічному плані могутньої релігійної організації.

Список літератури

8. Державний Архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф. 1, оп 1, д. 388
9. ДААРК, ф. 709, оп 1, д. 118
10. ДААРК, ф. 709, оп 1, д. 187
11. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 221
12. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 236
13. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 237
14. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 227
15. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 228
16. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 812
17. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1117
18. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 852
19. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1124
20. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1126
21. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1668
22. Гарчев П.И. С.М. Киров – організатор кримської республіки. // “Культура народів Причорномор'я”. – 1998. – №4
23. Доклад б. Члена коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. – Крымский архив, Историко-краеведческий журнал №2, Симферополь, 1996
24. Кафунин Ю.А. Изъятие церковных ценностей: “Де-юре и де-факто”. // “Культура народів Причорномор'я”. – №4

Поступило в редакцію 14 августа 2001 г.